

УДК 811.161.3'27

Т.А. Кісель

канд. філал. навук, дац. каф. беларускай філалогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна
e-mail: kisel-ts@mail.ru

ВАРЫЯНТНАСЦЬ ЗАХОДНЕПАЛЕСКІХ НАМІНАЦЫЙ РАСЛІН

Разглядаюцца розныя падыходы да вызначэння паняццяў варыянтнасці, сінаніміі і дублетнасці ў сучасным беларускім мовазнаўстве. З'ява варыянтнасці прааналізавана на прыкладзе заходнепалескіх намінацый раслін і выяўлены магчымыя прычыны яе ўзнікнення. У заходнепалескіх гаворках зафіксаваны фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанематычныя, марфалагічныя, фанетыка-марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты батанічных назваў, прыведзены шматлікія прыклады. Асаблівай прадуктыўнасцю сярод прааналізаваных адзінак вызначаецца фанетычная варыянтнасць.

Уводзіны

Лексіка-семантычныя з'явы, такія як сінанімія, дублетнасць, аманімія і варыянтнасць, адначаюцца ў розных тэматычных групах дыялектнай мовы. Характэрныя яны і для заходнепалескіх намінацый раслін. Асабліва шырока прадстаўлена ў дадзенай групе з'ява варыянтнасці.

Пытанне пра суадносіны з'яў варыянтнасці, сінаніміі і дублетнасці і сёння застаецца ў навуцы складаным і супярэчлівым. У беларускай лінгвістыцы да праблем размежавання гэтых паняццяў звярталіся Я. Абрамава [1], В. Красней [2], І. Шкраба [3], Т. Юхо [4; 5] і іншыя даследчыкі. Мы раздзяляем пункт погляду В. Краснея адносна дадзенай праблемы і адрозніваем «тэрміны-сінонімы, якія характарызуюцца тым, што сваім унутраным зместам адлюстроўваюць розныя кваліфікацыйныя прыметы паняцця, напрыклад, *грань* – *сценка*, *зыход* – *вынік*, *уводзіны* – *уступ* і да т.п. Тэрміны-дублеты ў сваім паняццёвым змесце не маюць ніякіх сэнсавых адрозненняў, напрыклад, *асіміляцыя* – *прыпадабненне*, *бок* – *старана* і да т.п. Яны характарызуюцца тым, што суадносяцца з адным і тым жа навуковым паняццем, а ва ўзаемаадносінах паміж сабой не выражаюць ніякіх сэнсавых адценняў, г.зн. вызначаюцца гранічнай семантычнай раўназначнасцю. Абумоўлена гэта тым, што ў такіх полінайменных радах уласны і запазычаны тэрміны маюць аднолькавую ўнутраную матывіроўку» [2, с. 25–26].

Пад *варыянтнасцю* мы разумеем такую з'яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваюцца розныя варыянты адной і той жа назвы пры захаванні семантычнай тоеснасці лексемы: «Варыянтамі з'яўляюцца разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасцю супадаюць сваім значэннем» [2, с. 27]. Як адзначае Л.А. Булахоўскі, «да варыянтаў адносяцца семантычна раўназначныя і часткова адрозныя ў матэрыяльным аспекце словы» [6, с. 134]. Розныя знешнія відазмяненні слоў не парушаюць тоеснасці слова, «у межах варыянтаў слова застаецца само сабой» [7, с. 17].

У заходнепалескай батанічнай наменклатуры намі зафіксаваны і прааналізаваны больш як 2 100 адпаведнікаў да назваў разнастайных раслін і адзначаны фанетычныя, акцэнтныя, акцэнтна-фанематычныя, марфалагічныя, фанетыка-марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты.

Мэта працы – прааналізаваць разнастайныя тыпы варыянтных назваў раслін у заходнепалескіх гаворках і выявіць магчымыя прычыны іх узнікнення.

Асноўныя тыпы варыянтнасці заходнепалескіх намінацый раслін

Найбольшую ў колькасных адносінах групу складаюць **фанетычныя** варыянты – відазмяненні гукавога саставу слова, адрозненні ў саставе фанем, не звязаныя з марфалагічнымі чаргаваннямі і парадыгматычнымі зменамі слова [7, с. 17].

Фанетычныя варыянты могуць адрознівацца паміж сабой як галоснымі гукамі асновы ([а] / [э]: *ва́рус – вэ́рус, горчя́к – горчэ́к, каля́ндра – калéндра, ёта́лына – ёта́лына, ладо́х – лэдо́х, лапэ́ха – лэпэ́ха*; [а] / [о]: *ба́льсан – ба́льсон, ко́стэрава – ко́стыро́ва, авэ́с – овэ́с, адува́нчык – одува́нчык, наго́ткы – ного́ткы, орабы́на – оробы́на, па́вўтка – повў́тка, пана́вія – панові́я*; [і] / [э]: *аргі́ня – аргéня, бі́лыя подсне́жнікі – бе́лыя подсне́жнікі, біро́за – беро́за, вінге́ркі – венге́ркі, зве́рабой – зве́рабой*; [а] / [у]: *жаба́рэнне – жабурэ́нне, крыва́внэ́к – крэ́вувнэ́к, пада́ро́жнік – пуду́ро́жнік, парэ́чкі – пурэ́чкі*; [а] / [ы]: *хва́шчанка – хва́шчынка, варба́ – вырба́, садо́н – сыдо́н, сача́выца – сачы́выца, сва́ріпа – свы́ріпа*; [ы] / [э]: *бру́снэ́ці – бру́сныці, ву́льшына – ву́льшэна, вы́шня – вэ́шня, гара́бына – гара́бэна*; [о] / [у]: *баго́ннык – багу́ннык, бобо́внык – бобу́внык, коко́ль – коку́ль, мо́рог – мо́руг, сосо́нка – сосу́нка, тро́йнык – тру́йнык, хво́йка – хву́йка*; [а] / [о] / [у]: *бага́н – баго́н – багу́н, ажы́ны – ожы́ны – ужы́ны, гаро́х – горо́х – гу́рох*), так і зычнымі ([в], [в'] / [ў]: *анто́новка – анто́ноўка, крыва́внік – крываўні́к, ля́скава – ля́скаўка, овэ́с – оўэ́с*; [д] / [т]: *друста́в-кэ – тру́ска́вкы, кардо́пля – карто́пля*; [п] / [ф] / [х]: *карто́плі – карто́флі, карто́пля – карто́фля – карто́хля*; [л] / [л']: *блэ́кут – блéкут, клэ́н – клен, ладо́х – лядо́х, лё́па – лё́па*; [н] / [н']: *дува́нчыкі – дува́нчыкі, кі́нскі шча́ву́х – кі́ньскі шча́ву́х, кмі́н – кмі́нь, не́забу́дка – незабу́дка, по́лын – по́лын лю́цэрна – лю́цэрня*; [р] / [р']: *грэ́чэчка – грéчэчка, пірэ́й – піре́й, соко́р – соко́рь, чэ́брэ́ць – чэ́брэць*; [с] / [с']: *квасэ́ц – квасéц, я́сэнь – я́сень*; [ц] / [ц']: *горчі́ца – горчі́ця, кро́пэц – кро́пэць, мо́крэц – мо́крэць, мэ́тлы́ца – мэ́тлы́ця, пі́шні́ца – пі́шні́ця і інш.*).

Сярод фанетычных варыянтаў дадзенай групы найбольшай прадуктыўнасцю вызначаюцца варыянтныя пары намінацый з чаргаваннямі [ы] / [э] – 90 выпадкаў, [о] / [у] – 51 выпадак, [а] / [о] – 51 выпадак, [а] / [э] – 33 выпадкі, [і] / [э] – 29 выпадкаў. Сярод фанетычных варыянтаў, якія адрозніваюцца паміж сабой зычнымі гукамі, найбольш пашыраны назвы з чаргаваннямі [в] / [ў] – 20 выпадкаў, а таксама з чаргаваннямі цвёрдых і мяккіх зычных: [ц] / [ц'] – 17 выпадкаў, [н] / [н'] – 14 выпадкаў, [л] / [л'] – 12 выпадкаў.

Прадуктыўнасцю вызначаецца і група фанетычных варыянтаў, якія адрозніваюцца паміж сабой галоснымі і зычнымі асновы: [б'і] / [бу]; [б'і] / [бы] / [бэ]: *бобі́внык – бобу́внык, бі́б – бы́б, гара́біна – гара́бына, лы́біда́ – лы́быда́ – лі́бэда́*; [в'і] / [вэ]; [в'э] / [вы]: *ведме́дына – вы́дме́дына, лі́ствэні́ца – лі́ствіні́ця – лы́ствэны́ця*; [ж'і] / [жы]: *ожі́на – ожы́на*; [з'э] / [зы]: *бы́зэна – бы́зына*; [к'і] / [кы]: *бро́ківа – бру́кыва, кі́рза – кы́рза, кі́яхі – кы́яхы, ко́кіль – ко́кыл*; [н'а] / [ны]; [н'і] / [ны]: *спо́рняк – спу́рнык, ба́бнік – ба́бнык, баго́ннік – баго́ннык, блі́шнік – блóшнык*; [с'і] / [сы]; [сы] / [с'э]: *васі́лёк – васы́лёк, осі́на – осы́на, сі́тнык – сы́тнык, сыдо́нка – седу́нка*; [ф'і] / [фы]: *жура́фіны – жура́фыны і інш.*

Фанетычныя варыянты могуць адрознівацца галоснымі ў канчатку ([а] / [э]: *жаба́урэ́нне – жабурэ́нне*; [і] / [э]: *буракі́ – бураке́, вовчакі́ – вовчакé, грушкі́ – грушкé*; [ы] / [э]: *вовчкы́ – вовчкэ́, гарбузы́ – гарбузэ́, журахлэ́ны – журахлэ́нэ, лахачы́ – лахачэ́, суны́цы – сунэ́цэ, чо́рны я́годы – чо́рнэ я́годэ́ і інш.) або апошняй зычнай асновы і галоснай у канчатку ([к'і] / [кы]: *бра́тыкі – бра́тыкы, буракі́ – буракы́, воўчкі́ – воўчкы́, гуркі́ – гуркы́, гу́скі – гу́скы*; [к'і] / [кэ]: *браткі́ – браткэ́, жы́дыкі – жы́дыкэ, одува́нчыкі – одува́нчыкэ*; [лі] / [лы]: *бе́лі налі́ў – бе́лы налі́ў*; [н'і] / [ны]: *ожы́ні – ожы́ны*; [ц'і] / [цэ]: *сунэ́цэ – сунэ́ці*; [х'і] / [хы]: *кіяхі́ – кы́яхы*; [ч'і] / [чы]: *лохачі́ – лохачы́, лухачі́ – лухачы́*).*

Сярод назваў з чаргаваннямі ў канчатках найбольш пашыраны варыянты: [і] / [ы] – у 29 парах, [ы] / [э] – у 15 парах, [і] / [э] – у 10 парах.

Узнікненне фанетычных варыянтаў найчасцей звязана са з'явамі пратэзы: *ужы́на – вужы́на, усы́на – вусы́на, усукá – вусукá, оле́шына – голéшына, чарэ́т – учэ́рэт* і пад. (прычым у якасці пратэтычных гукаў часцей выступаюць зычныя); эпентэзы: *сырдэ́ля – свырде́ля, мята – мя́та, дросе́н – дросте́н, ко́ткы – ко́тыкы, тэ́рн – тэ́рын* і інш. (у якасці эпентэтычных часцей фіксуюцца таксама зычныя гукі); асіміляцыі: *ба́бка – ба́пка, жы́жка – жы́шка, жасми́н – жасьми́н* і інш.; метатэзы: *кропы́ва – прокы́ва, кропыва́ – прокыва́, мыдвэ́дына – выдмэ́дына*. Менш пашыраны з'явы аферэзіса (*алыча́ – лыча́, герáнь – іра́нь, глэ́снык – лэ́снык, осокá – сокá*) і дысіміляцыі: *латáтьте – локáтьте*.

Фанетычная варыянтнасць батанічных номенаў абумоўлена такімі асаблівасцямі заходнепалескіх гаворак, як оканне (*лоза́, осокóр, подорóжжык, сосóнка* і інш.), вымаўленне на месцы *h* пад націскам галоснага [i] (*білы наліў, позі́мкі, хмі́ль* і інш.), цвёрдасць заднеязычных у спалучэннях *гы, кы, хы* (*бра́тыкы, кыяхы́, лохы́ны, сльы́кы* і інш.), цвёрдасць губных і пярэднеязычных перад этымалагічнымі [э], [і] (*быро́за, гарабы́на, дывы́на, лыбы́да* і інш.), наяўнасць мяккіх этымалагічных шыпячых (*горчі́ця, лохачі́, ожі́на, чі́рніт* і інш.), [р'] (*окрі́п, рі́зак, спорі́ш, чы́рышня* і інш.), [в] на месцы [ў], якое адзначаецца ў літаратурнай мове (*морко́внік, слі́вкі, трускáвкы* і інш.), адсутнасць дзекання і цекання (*лотáть, лю́тік, сморóдіна, тютю́н* і інш.) і інш.

Акцэнталагічная неаднароднасць народна-дыялектнай лексікі садзейнічае ўзнікненню ў заходнепалескіх гаворках шматлікіх **акцэнтных** (відазмяненні слова, якія адрозніваюцца толькі націскам [7, с. 17]): *бра́ткі – браткі́, ву́льха – вульха́, кі́рза – кірза́, коку́ль – кокуль, лі́лія – лілія́, лэпéха – лэпéха́, плоску́ха – плоскуха́, сі́тнык – сітны́к, сокóр – sóкор, сы́тнык – сытны́к, то́піль – топі́ль – і акцэ́тна-фанематы́чных* варыянтаў (відазмяненні, абумоўленыя камбінацыяй акцэнтных і фанетычных змен [7, с. 17]): *бобóк – бóбык, голéшына – гольшы́на, жы́дкэ – жы́дыкэ, лóтаць – латáць, оле́шына – ольшы́на, пльы́нык – плэ́сняк, пэ́пенка – пі́пінка, сі́ляга – сы́ляга, чорно́голв – чырну́голв, шча́вэй – шча́вій, ярэ́й – э́рый*.

Акцэнтная варыянтнасць зафіксавана ў 45 групх заходнепалескіх найменняў, акцэ́тна-фанематы́чная – у 21 групе.

Марфалагічная варыянтнасць (відазмяненні, якія адрозніваюцца формамі роду ці ліку) назіраецца ў межах катэгорый роду (*латáть м. – латáть ж., пі́он м. – пі́она ж., полы́нь м. – полы́нь ж., цыко́рый м. – цыко́рыя ж., я́сэнь м. – я́сэню н.; латáцце н. – латáцця ж.*) і ліку (*брусні́ка – брусні́кі, выдмэ́дына – выдмэ́дыны, вы́шня – вы́шні, гру́шка – гру́шкі, гу́ска – гу́скі, попы́рві́ка – попы́рві́кэ, порэ́чка крáсна – порэ́чки крáсныя, слі́пак – слі́пакы, слы́вка – слы́вкы, язы́чок – язы́чкі*).

Фанетыка-марфалагічныя варыянты (відазмяненні, абумоўленыя камбінацыяй марфалагічных і фанетычных змен) заходнепалескіх батанічных найменняў прадстаўлены наступнымі парамі: *лóтас м. – лóтась ж., лэпéх – лэпéха, мокрэ́ц – мокрэ́ца, подсо́лнух – пудсо́лнуха, чарэ́т – чарóта* і інш.

У групе складаных батанічных намінацый вылучаюцца назвы з варыянтнымі формамі прыметнікаў – поўнай і кароткай: *лыча́ жо́вта – лыча́ жо́ўтая, пóзьня капу́ста – пóзная капу́ста, сморóдіна чо́рна – сморóдіна чо́рная, чо́рны я́годы – чо́рныя я́гады, чырво́ны бура́кы – чырво́ныя бура́кы*. У некаторых з гэтых найменняў назіраецца паралельна і фанетычная варыянтнасць: *пóзьня капу́ста – пóзная капу́ста* і пад.

Сярод марфалагічных варыянтаў батанічных намінацый пераважаюць чаргаванні назоўнікаў адзіночнага/множнага ліку (48 выпадкаў), варыянты назоўнікаў мужчынскага/жаночага роду (33 выпадкі). У групе фанетыка-марфалагічных варыянтаў колькасна вылучаюцца чаргаванні назоўнікаў мужчынскага/жаночага роду (27 выпадкаў) і варыянты назоўнікаў адзіночнага/множнага ліку (10 выпадкаў).

Спрэчным застаецца пытанне адносна размежавання *словаўтваральных варыянтаў* слова і аднакаранёвых сінонімаў. Як лічыць І. Шкраба, «уся складанасць пытання абумоўлена тым, што словаўтваральныя варыянты знаходзяцца на мяжы паміж лексічнымі і граматычнымі з’явамі, правесці ж выразнае размежаванне граматычнай і лексічнай семантыкі вельмі няпроста, тым больш што словаўтваральныя марфемы ў большай ці меншай ступені захоўваюць рэшткі лексічнай самастойнасці. Вось чаму аднясенне падобных з’яў да той ці іншай класіфікацыйнай рубрыкі часам носіць суб’ектыўны характар» [3, с. 81]. Пры гэтым некаторыя моваведы ўвогуле не вылучаюць словаўтваральную варыянтнасць і лічаць падобныя пары аднакарэннымі сінонімамі або паронімамі [7, с. 17–18]. У агульналітаратурнай мове, сапраўды, цяжка размежаваць варыянты слова і аднакаранёвыя словы-сінонімы.

На думку В. Краснея, «у межах батанічнай тэрміналагічнай лексікі існуюць аднакаранёвыя номены, якія адрозніваюцца паміж сабой асобнымі прыстаўкамі, суфіксамі, сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адрозненняў, стылістычных і эмацыянальных адценняў, характарызуюцца аднолькавай спалучальнасцю з іншымі словамі, г.зн. поўнасцю супадаюць сваім значэннем» [2, с. 27]. Напрыклад, *бобок* – *бобовнык*, *гузка* – *гусочка*, *жэбскэ молоко* – *жэбчэ молоко* і г.д. Падобныя словы з’яўляюцца рознымі мадыфікацыямі адной і той жа лексемы (яны не парушаюць тоенасці слова), г.зн. яго словаўтваральнымі варыянтамі.

Т. Юхо словаўтваральнымі варыянтамі лічыць «аднакарэнныя словы-варыянты з тоесным ці блізкім лексічным значэннем, у якіх суфіксальныя элементы выконваюць ролю толькі гукавых дыферэнцыятараў слова» [4, с. 37]. Адзначым, што П. Сцяцко падобныя дэрываты, «якія поўнасцю дубліруюць семантыку базавага слова і адрозніваюцца ад апошняга толькі структура», адносяць да словаўтваральных дублетаў [8, с. 45].

Да словаўтваральных варыянтаў мы адносім аднакаранёвыя назвы, якія адрозніваюцца паміж сабой словаўтваральнымі элементамі, але не маюць ніякіх семантычных адценняў, характарызуюцца аднолькавай спалучальнасцю і поўнасцю супадаюць сваім значэннем: *барвінок* – *барвінэць*, *вовчак* – *вовчуны*, *волоські горіх* – *волоськовы горіх*, *выдак* – *выдун*, *голубыцы* – *галубніцы ёла* – *ёлка*, *жыжунка* – *жыжуха*, *зайцоў шчавэй* – *заячы шчавух*, *Іванава кроў* – *Іванкава кроў*, *кобырняк* – *кобыльніх* – *кобыльнік*, *нюхнікі* – *нюхтыкі*, *пастухова сумка* – *пастуша сумка*, *сіфка* – *сіянка*, *слывкі* – *слывочки*, *шчавух* – *шчавэй*, *яловец* – *ялоўнык*.

У дадзенай групе словы ў парах адрозніваюцца ў асноўным суфіксамі (*выдак* – *выдун* і інш.) і рэдка – прыстаўкамі (*подорожнык* – *прудорожнык*, *повітуха* – *прывітуха* і інш.).

Заклучэнне

Такім чынам, разнастайныя варыянтныя назвы зафіксаваны да 238 відаў раслін. У складзе заходнепалескіх батанічных намінацый адзначаецца фанетычная, акцэнтная, акцэнтна-фанематычная, марфалагічная, фанетыка-марфалагічная і словаўтваральная варыянтнасць. Асаблівай прадуктыўнасцю пры гэтым вызначаецца фанетычная варыянтнасць. Значная колькасць варыянтаў можа быць абумоўлена захаваннем у заходнепалескіх гаворках рэшткаў разнастайных фанетычных працэсаў, што адбываліся ў мове на працягу мінулых стагоддзяў, вуснай формай бытавання дыялектнай мовы, уплывам рускай мовы і гаворак памежных тэрыторый, распаўсюджаннем агульнапрынятых навуковых намінацый раслін. Калі для навуковай тэрміналогіі і наменклатуры з’ява варыянтнасці з’яўляецца непажаданай і адмоўнай, то яе пашырэнне ў дыялектах гаворыць пра самабытнасць мовы кожнага рэгіёна і народнай мовы ўвогуле.

Заходнепалеская батанічная наменклатура – гэта арыгінальная і разнастайная група народнай лексікі. Комплекснае апісанне дадзеных найменняў можа садзейнічаць

вырашэнню пытанняў фарміравання, упарадкавання і нармалізацыі сучаснай навуковай наменклатуры раслін.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Абрамова, Е. И. Паралельныя синонимічныя рэды в руском и беларуском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. И. Абрамова. – Минск, 1990. – 203 л.
2. Красней, В. П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі / В. П. Красней // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. – 1995. – № 1. – С. 25–27.
3. Шкраба, І. Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І. Р. Шкраба. – Мінск : Асар, 2004. – 240 с.
4. Юхо, Т. І. Словаўтваральныя варыянты назоўнікаў, якія абазначаюць жывых істот (птушак, жывёл) у сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т. І. Юхо // Беларус. лінгвістыка. – Мінск, 1981. – Вып. 19. – С. 37–42.
5. Юхо, Т. И. Словообразовательные варианты имён существительных в современном белорусском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Т. И. Юхо ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания им. Я. Коласа. – Минск, 1981. – 20 с.
6. Булаховский, Л. А. Введение в языкознание : в 2 ч. / Л. А. Булаховский. – М. : Учпедгиз, 1954. – Ч. 2. – 177 с.
7. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
8. Сцяцко, П. У. Субстантыўныя словаўтваральныя дублеты ў беларускай народна-дыялектнай мове / П. У. Сцяцко // Беларус. лінгвістыка. – Мінск, 1978. – Вып. 12. – С. 45–53.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 20.02.2019

Kisel T.A. The Variation of the West-Polesye Names of Plants

In the article the various approaches to the definition of variation, synonymy and double concepts in modern Belarusian linguistics are discussed. The phenomenon of variability using the example of the West-Polesye plant names is analyzed and possible causes of its genesis are revealed. Phonetic, accent, accent-phonemic, morphological, phonetic-morphological, and word-formative variations of botanical names in the West-Polesye dialects are recorded, numerous examples are given. Phonetic variation among the analyzed units is characterized by special productivity.